
текстуальний характер його створення й уводити в науковий аналіз поняття «гендерного досвіду» особистості. Гендерний досвід особистості створюється в процесі соціальної взаємодії, а одиницями його є первинні інтерпретативні схеми, стереотипи-концепти, концепти-сенси. Таке тлумачення гендерного досвіду зумовлює вибір методології його дослідження, зокрема застосування шкальних технік для виявлення первинних інтерпретативних схем гендерного досвіду особистості та процедури семантичного диференціалу з подальшою факторизацією даних для виявлення системи концептів.

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
2. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Х. : Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
3. Петренко В. Ф. Методология экспериментальной психосемантики [Электронный ресурс] / В. Ф. Петренко. – Режим доступа : <http://www.portalus.ru>.
4. Серкин В. П. Методы психосемантики / В. П. Серкин. – М. : Аспект Прес, 2004. – 207 с.
5. Шмелев А. Г. Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объектная и субъектная парадигмы [Электронный ресурс] / А. Г. Шмелев. – Режим доступа : <http://www.portalus.ru>.
6. Osgood C. E. Studies on the generality of affective meaning systems / C. E. Osgood // American Psychologist. – 1962. – Vol. 17. – P. 10–28.

УДК 159.928; 159.923.38

Анатолій Палій

ПСИХОМЕТРИЧНИЙ І КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИЙ ПІДХОДИ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті представлено порівняльний аналіз психометричного та когнітивно-стильового підходу до феномену інтелектуальної обдарованості індивідуальності. Обґрунтована ефективність когнітивно-стильового підходу до діагностики й психологічного супроводу розумово обдарованих осіб.

Ключові слова: інтелект, інтелектуальна обдарованість, IQ, тест, психометричний підхід, когнітивно-стильовий підхід, індивідуальність.

The article presents a comparative analysis of the psychometric and cognitive-style approach to the phenomenon of intellectual giftedness individuality. The substantiation of the effectiveness of cognitive-style approach to diagnosis and psychological support for mentally gifted persons.

Keywords: intellect, intellectual giftedness, IQ, test, psychometric approach, cognitive-style approach, individuality.

Актуальність дослідження раннього виявлення й розвитку інтелектуальної обдарованості пов'язують із підвищенням соціально-економічного потенціалу країни – єдиного надійного гаранта національної безпеки, економічного розвитку й інтеграції у світовий цивілізаційний контекст.

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука в цілому й окремі її галузі, зокрема й диференціальна психологія, робить чергову спробу розробити

загальнонаукову теорію інтелекту, визначити чіткі детермінанти та загальноприйнятні критерії *інтелектуальної обдарованості індивідуальності*. Цей феномен постійно цікавить як психологів-дослідників, педагогів-практиків, батьків, так і суспільство в цілому: саме досягнення обдарованих, талановитих людей і є вирішальним вкладом у людську культуру, що змінює цивілізаційні пріоритети суспільства. Сьогодні психологи намагаються, з одного боку, обґрунтувати теоретичну концепцію обдарованості, з іншого – вирішують прикладні завдання діагностики, навчання, соціалізації, самореалізації інтелектуально обдарованих дітей на різних стадіях онтогенетичного розвитку [1].

Метою статті є порівняльний аналіз підходів до інтелектуальної обдарованості в сучасній психодіагностиці (*психометричний підхід*) і диференціальній психології (*когнітивно-стильовий підхід*), теоретичне обґрунтування *когнітивно-стильового підходу* до розуміння структурно-функціональної сутності й діагностики інтелектуальної обдарованості індивідуальності.

Стан дослідження проблеми. Відомий російський психолог М.О.Холодна, аналізуючи сучасний стан і рівень розвитку *тестології* (науки про тести – первинна назва психодіагностики), стверджує: «... Сучасний рівень психологічної науки не дозволяє на основі індивідуального результату виконання того або іншого психологічного тесту (психометричного тесту інтелекту, особистісного опитувальника, проективної методики і т. д.) перейти до психологічного діагнозу і, тим паче, до прогнозу поведінки конкретної людини» [2, с.66–67].

Сказане сповна стосується тестів інтелекту. Кожне тестове завдання (система завдань) фіксує окремих психологічний симптом у вигляді міри вираженості певної властивості інтелекту, що проявляється в спеціально сконструйованому виді діяльності (розв'язування задачі певного типу), на специфічному й уніфікованому матеріалі (словесному, цифровому, графічному), за наявності деякого ситуативного стану випробовуваного (з погляду його наявних знань, емоційного статусу, мотивації тощо). Фактично дослідник має справу з результативним показником, що оцінює *правильність* і *швидкість* відповіді (вирішення задачі). За результатами вирішення системи завдань (задач) робиться висновок про рейтингове місце випробовуваного на інтелектуальній «психологічній лінійці».

Вимірювану тестами функцію в психодіагностиці позначають як «загальний інтелект», представлений кількісними показниками IQ. «Кількісний підхід» використовується не тільки для вимірювання патологічно низького рівня розвитку інтелекту (видів олігофренії – дебільності, імбецильності, ідіотії), а й до розумової обдарованості. Причому для цього використовуються одні й ті ж тести (знаменитий американський «принцип рівності» умов для всіх). Найбільш популярними в зарубіжній і вітчизняній психодіагностиці є тести Векслера (вважаються високовалідними): шкали інтелекту для дорослих (WAIS) і дітей (WISC). Теоретичною базою психометричної процедури є *ієрархічна модель інтелекту* Д.Векслера (1896–1981), що діагностує загальний інтелект і його складові – вербальний і невербальний компоненти [3, с.295–297].

Під інтелектуальною обдарованістю в психодіагностиці (психометричний підхід) розуміється високий загальний інтелект, а для його діагностики використо-

вуються тести, що визначають його індекс (IQ). Наприклад, у США широко використовується класифікація рівнів обдарованості за такими індексами IQ: «здібний» (bright) – 115 балів і вище; «обдарований» (gifted) – 130 і вище; «високообдарований» (highly gifted) – 145 і вище; «виключно обдарований» (exceptionally gifted) – 160 і вище; «глибокообдарований» (profoundly gifted) – 175 (іноді 180) і вище [4].

Аналіз вітчизняних і зарубіжних публікацій психодіагностичної спрямованості дає підставу говорити про *психометричну* (тестову) спрямованість більшості їх авторів під час виявлення («вимірювання рівня розвитку») розумово обдарованих дітей і дорослих. Труднощі вивчення психіки і поведінки полягають у тому, що немає двох однакових людей: кожна людина – неповторна *індивідуальність* з неповторними талантами й інтелектом.

Сучасні визначення обдарованості загалом й інтелектуальної зокрема, незважаючи на активне використання термінів: система, системність, системний підхід, – орієнтовані переважно на вже реалізовані її форми – видатні досягнення, причому не тільки в дорослих, а й у дітей. Водночас *процесуально-діагностичний* бік цих досягнень розкрито слабо, однобоко – із *психометричних позицій*, а розвиток усіх видів обдарованості, як правило, ототожнюється з динамікою її окремих сторін (сенсорно-перцептивної, когнітивної, психомоторної, мотиваційної, вербальної тощо), без урахування їх взаємодії з іншими психічними утвореннями в структурі цілісної індивідуальності та впливу соціального оточення. Реалізація *системного підходу* в цьому напрямі вимагає не тільки реконструкції існуючих концепцій діагностики інтелектуальної обдарованості, а й розробки *нових психотехнологічних рішень* – арсеналу засобів, здатних фіксувати досліджуваний предмет як багатовимірний, цілісний, динамічний, залежний від внутрішніх психічних детермінант і зовнішніх умов прояву [5].

Когнітивна психологія під *обдарованістю* розуміє «*системну якість психіки* (тут і далі курсив наш. – А.П.), що розвивається протягом життя, визначає можливість досягнення людиною виключно високих результатів в одному або декількох видах діяльності в порівнянні з іншими людьми». При цьому основоположним є поняття *загальної обдарованості*, під якою найчастіше розуміють «рівень розвитку загальних здібностей, що визначає діапазон діяльності, у якій людина може досягти великих успіхів» [6, с.353].

Виклад основних положень. Загальна обдарованість, на думку В.М.Дружиніна, найбільш виразно проявляється в *інтелектуальних здібностях* особистості – властивостях інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих чи інших конкретних ситуаціях із погляду правильності й швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності й різноманітності ідей, глибини й темпу наукованості, вираженості індивідуалізованих способів пізнання [7]. М.О.Холодна у структурі загальної обдарованості виокремлює *інтелектуальну обдарованість* як «рівень розвитку і тип організації індивідуального *ментального досвіду*, що забезпечують можливість творчої інтелектуальної діяльності» [8, с.243].

Критикуючи психометричний підхід до інтелектуальної обдарованості, заснований лише на показниках IQ, М.О.Холодна виділяє *шість типів інтелекту-*

альної поведінки (дає їм, для зручності, образні назви), що в рамках різних дослідницьких підходів співвідносяться із проявами *інтелектуальної обдарованості* [8, с.169]:

1) *«кмітливі»* – особи з високим рівнем розвитку «загального інтелекту»: IQ більше 135–140 одиниць; виявляються за допомогою психометричних тестів інтелекту, що вимірюють IQ;

2) *«блискучі учні»* – особи з високим рівнем академічної успішності у вигляді показників навчальних досягнень; виявляються з використанням критеріально-орієнтованих тестів;

3) *«креативи»* – особи з високим рівнем розвитку дивергентних здібностей у вигляді показників побіжності й оригінальності породжуваних ідей; виявляються на основі тестів креативності Торранса, Гілфорда та ін.;

4) *«компетентні»* – особи з високою успішністю у виконанні тих чи інших конкретних видів діяльності, які мають великий обсяг предметно-специфічних знань, а також значний практичний досвід роботи у відповідній предметній галузі;

5) *«талановиті»* – особи з екстраординарними інтелектуальними досягненнями, які знайшли своє втілення в деяких реальних, об'єктивно нових, тією чи іншою мірою загальноновизнаних формах; критерій оцінки – творчий продукт;

6) *«мудрі»* – особи з високим рівнем інтелектуальних можливостей, пов'язаних з аналізом, оцінкою й прогнозом подій буденного життя людей; критерій оцінки – суспільне визнання.

Постають закономірні питання: «Так що ж вимірюють тести інтелекту? Що ховається за славнозвісним індексом IQ? Як цей індекс пов'язаний із власне розумом людини? Які реальні соціально значимі досягнення «носіїв» високих IQ-індексів?».

Не слід забувати, що кожна стандартизована методика (тест) призначена для вимірювання міфічного «середнього випробуваного» і є засобом скоріше для експериментальних наукових досліджень, ніж практичної (педагогічної) діяльності. У таких тестах немає головного – неповторної людської індивідуальності, яку не можна виміряти одним інструментом, хоч би яким досконалим він був. Визнаний класик тестології А.Анастасі із цього приводу зазначає, що тести говорять лише про успішність виконання набору завдань, що містяться в них: «Жоден психологічний тест не в змозі виміряти нічого, окрім поведінки. Чи буде така поведінка показником іншої поведінки, визначається лише емпіричним шляхом» [9, с.20].

Не можна ігнорувати і проблему інтерпретації результатів тестування інтелекту. Застосування психометричних тестів до інтелекту ґрунтується на припущенні, що інтелектуальна властивість – це лінійне (уніполярне) вимірювання, яке може бути описане в термінах «низький – високий показник». Насправді, будь-яка психічна властивість – це багатовимірне утворення, що має складну структуру. Індивідуальний інтелектуальний ресурс визначається збалансованим поєднанням когнітивних здібностей різного типу, сформованістю компонентів метакогнітивного досвіду, наявністю індивідуальних пізнавальних стратегій, мотиваційно-потребових інтенцій тощо.

Виникають проблеми і з нашою звичкою інтерпретувати низький результат психологічного тестування як «поганий», а високий – як «хороший». Така інтерпретація не цілком коректна. Існує безліч індивідуальних варіацій у специфіці вираженості різних інтелектуальних властивостей, що неможливо підвести під норми традиційного тестування (наприклад, наявність у кожної дитини індивідуального пізнавального чи когнітивного стилю змінює профіль її здібностей, що проявляється у варіюванні успішності виконання в різних видах інтелектуальної діяльності). Нарешті, під час тестування дитини дошкільного або шкільного віку важливо враховувати, що її реальні інтелектуальні можливості знаходяться в процесі становлення, у кожної дитини індивідуальний темп «дозрівання і розгортання» психічних функцій, не говорячи вже про різну динаміку психічного розвитку в хлопчиків і дівчаток.

На жаль, у шкільній практиці досить часто обмежуються оцінюванням коефіцієнта інтелекту (IQ), що визначається за допомогою застарілих психометричних тестів. Саме ці тести найчастіше використовуються в процесі відбору дітей у класи й школи для «обдарованих».

При цьому ігнорується той факт, що застосування тестів інтелекту має ряд обмежень:

– *по-перше*, більшість таких тестів створена не для виявлення інтелектуальної обдарованості, а для інших цілей. Так, тест інтелекту Векслера призначався для визначення розумової відсталості, тест структури інтелекту Амтхауера – для цілей профорієнтації та професійного відбору, тест DAT – для прогнозу академічної успішності й т. д. Тільки два класичні тести призначалися для оцінки рівня інтелектуальної обдарованості. Це культурно вільний тест Кеттелла (версія C) і одна з версій тесту Равена. Але їх валідність стосовно діагностики інтелектуальної обдарованості фахівцями також піддається критиці [2];

– *по-друге*, багато тестів інтелекту вимірюють конкретну (окрему) інтелектуальну здібність, тобто сформованість конкретних розумових операцій (аналіз, синтез, абстрагування, мнемічні чи перцептивні дії тощо). На жаль, існуючі психометричні тести інтелекту, фіксуючи його компоненти (вербальний і невербальний, сенсомоторний, числовий, просторовий тощо), не зачіпають зв'язків між ними, не схоплюють саму системність його прояву;

– *по-третє*, ці вимірювання інтелекту значно залежать від ситуації тестування, емоційного стану дитини. При цьому, чим дитина розумніша, тим ця залежність більша. Тому психометричні тести погано прогнозують рівень досягнень саме обдарованих дітей;

– *по-четверте*, слід розрізняти ці тестування й рішення про долю дитини. Діагностична ситуація є наслідком впливу багатьох чинників, тому рішення повинне прийматися з урахуванням знання причин, що привели до тестових результатів.

По суті, будь-яка форма відбору (селекції) дітей на основі показників тестів інтелекту виявляється неспроможною з наукового погляду, оскільки такі тести, за визначенням, не є інструментами діагностики обдарованості загалом та інтелектуальної зокрема. Слід узяти до уваги й ту обставину, що так звані «про-

хідні бали», використовувани в тестах на інтелект (у вигляді показників конвергентної й дивергентної продуктивності), не мають під собою чітких теоретичних та емпіричних обґрунтувань [10].

Професор Н.С.Лейтес, багатолітній дослідник феномену обдарованості, зауважує, що навішування ярликів на кшталт «обдарований» або «ординарний» неприпустиме не лише через небезпеку помилок у діагностичних висновках. Такі ярлики можуть дуже негативно вплинути на особистісний розвиток дитини, сформувати завищений чи занижений рівень домагань, неадекватну самооцінку, дезорієнтувати саму дитину, її батьків і вчителів. У зв'язку із цим автор пропонує використовувати термін «дитина з ознаками обдарованості», що є коректнішим в етичному сенсі й об'єктивнішим – у науковому [11].

На наш погляд, багатьох проблем у психолого-педагогічному супроводі розумово обдарованих дітей можна уникнути завдяки використанню потенціалу когнітивно-стильового підходу до діагностики інтелектуальної обдарованості, схильностей та індивідуально-своєрідних ментально-особистісних рис окремо взятої індивідуальності. Об'єктивність такого підходу ґрунтується на діагностиці індивідуальних когнітивних стилів (далі – КС) експериментальними методиками, що проводяться, на відміну від стандартизованих тестів, суто індивідуально й виявляють «особливості влаштування і функціонування індивідуального розуму» [12, с.8].

Сьогодні в психології описано близько двох десятків різноманітних структурних компонентів цілісного КС індивідуальності. Їх психологічний зміст і методики діагностики виходять за рамки нашого повідомлення, оскільки вони широко висвітлені в спеціальній літературі [3; 7; 12].

Сучасна психологія під когнітивними стилями розуміє індивідуально-своєрідні способи переробки індивідом інформації про своє оточення (М.О.Холодна); стійкі способи організації пізнавальних процесів, які виявляються в індивідуальній специфіці, ментальній ієрархії, що впливає на всі рівні, включаючи особистісні властивості (О.В.Лібін); інтегральну характеристику індивідуальності, пов'язану з типом реагування або вибором способів дій, стратегій поведінки особистості або особливостей контролю нею своїх пізнавальних процесів, що охоплює ряд індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності особистості в ході її розвитку й виявляється емпіричним шляхом (Н.І.Пов'якель) [13, с.748].

У різних визначеннях когнітивного стилю, однак, є деякий спільний знаменник, пов'язаний із фіксацією ряду відмітних ознак [12, с.40]:

1) КС – це структурна характеристика пізнавальної сфери, що свідчить про особливості її організації й не має прямого стосунку до особливостей її змісту;

2) КС – це індивідуально-своєрідні способи отримання певного когнітивного продукту, тобто інструментальна характеристика інтелектуальної діяльності, що може бути протиставлена її продуктивній характеристиці;

3) КС, на відміну від традиційних уніполярних психологічних вимірювань, – це біполярне вимірювання, у рамках якого кожен КС описується за рахунок звернення до двох крайніх форм інтелектуальної поведінки (у вигляді полезалежності/полenezалежності і т. д.);

4) до КС не застосовуються оцінні судження, оскільки представники того чи іншого стильового полюса мають певні переваги в тих ситуаціях, де їх індивідуальні пізнавальні якості сприяють ефективній адаптації;

5) КС – це стійка характеристика суб'єкта, що стабільно виявляється на різних рівнях інтелектуального функціонування і в різних ситуаціях;

6) КС – це віддання переваги певному способу інтелектуальної поведінки (тобто суб'єкт, у принципі, може вибрати будь-який спосіб переробки інформації, проте він мимоволі або довільно віддає перевагу якому-небудь певному способу сприйняття й аналізу того, що відбувається й найбільшою мірою відповідає його психологічним можливостям).

М.О.Холодна із цього приводу зазначає, що «в цій галузі психологічного знання відбулася радикальна зміна ряду позицій у розумінні природи індивідуальних інтелектуальних відмінностей. Були переглянуті критерії оцінки інтелектуальних можливостей людини. Ті, хто отримував низькі оцінки під час розв'язання стандартних тестових задач, у теоріях інтелектуальних здібностей (інтелекту) визнавались інтелектуально неспроможними. За когнітивно-стильового підходу, навпаки, стверджувалося, що будь-який показник ступеня прояву кожного когнітивного стилю – це «добрий» результат, оскільки міра вираженості того чи іншого стильового полюса характеризує ефективність інтелектуальної адаптації конкретної людини до вимог об'єктивної дійсності. Іншими словами, пафос когнітивно-стильового підходу полягав у спробі ввести безоцінний погляд на інтелектуальні можливості людини» [12, с.41].

Нарешті, у стильових дослідженнях був розроблений принципово новий методичний інструментарій. Раніше вивчення індивідуальних відмінностей в інтелектуальній діяльності здійснювалося головним чином на основі методу розв'язання задач (у передовсім тестових). У стильовому дослідженні випробовуваний не розв'язував задач у звичному сенсі цього слова. Йому пропонували достатньо просту ситуацію без будь-яких жорстко заданих умов, вимог і часових обмежень, з інструкцією відкритого типу, згідно з якою випробовуваний міг вибрати свій власний, найбільш зручний і природний варіант відповіді (розкласти предмети на групи за своїм бажанням, висловити свою думку про задану ситуацію, ухвалювати рішення у своєму природному часовому темпі тощо). У стильовому дослідженні були відсутні нормативи оцінки індивідуального результату. Віднесення випробовуваного до одного з двох полюсів того або іншого КС здійснювалося на основі такого критерію, як медіана. Отже, якщо в традиційному дослідженні індивідуальних інтелектуальних відмінностей випробовуваний свідомо перетворювався на якийсь об'єкт, яким достатньо жорстко маніпулювали ззовні, то в стильовому дослідженні – виступав як суб'єкт, який мав можливість продемонструвати властиві йому способи сприйняття й інтерпретації експериментальної ситуації.

Звернемо увагу на ще один аргумент на користь когнітивно-стильового підходу – на його гуманістичну, дитиноцентричну спрямованість, що відповідає педагогічній позиції «Необдарованих дітей немає!», він не сортує дітей за міфологічним критерієм IQ на елітних і друго-, третьосортних.

Ефективність когнітивно-стильового підходу до інтелектуальної обдарованості визначається так [12, с.128–129]:

1) здібність характеризує рівень досягнень в інтелектуальній діяльності (результативна характеристика). Стиль є способом виконання інтелектуальної діяльності (процесуальна характеристика); відповідно, різні стилі можуть забезпечувати однаково високу успішність розв'язання певної задачі;

2) здібність – уніполярне вимірювання (індивідуальні показники здібностей розташовуються на вертикальній шкалі від мінімальних до максимальних); стиль – біполярне вимірювання (індивідуальні показники стилю розташовуються на двох полюсах горизонтальної шкали, що виділяються за допомогою такого статистичного критерію, як медіана);

3) здібності завжди мають ціннісний контекст (зростання здібностей – завжди добре); до стильових феноменів не застосовні оцінні думки, оскільки будь-який полюс того чи іншого стилю рівноцінний з погляду можливості ефективної інтелектуальної адаптації;

4) здібність мінлива в часі (рівень здібності змінюється залежно від віку, освіти, досвіду тощо); стиль – стійка характеристика людини, стабільно властива їй на різних етапах онтогенезу й у різних умовах соціалізації;

5) здібність специфічна стосовно змісту конкретної діяльності. Стиль виявляється генералізовано в різних видах психічної діяльності.

Один із найдивніших результатів у галузі досліджень КС полягає саме у факті існування численних і різноманітних зв'язків стильових параметрів з особистісними властивостями. Уражаючий у цьому значенні вбачає М.О. Холодна контраст із IQ, що на рівні емпіричних досліджень виявився пов'язаний із незначною кількістю особистісних рис та особливостей соціальної поведінки. Напрошується висновок про те, що величина IQ має дуже опосередковане відношення до регуляції психічного життя людини. Із цього погляду стильові параметри є більш референтним показником рівня її інтелектуальної зрілості [8; 12].

Висновки. Аналіз сучасних підходів до діагностики інтелектуальної обдарованості дітей і дорослих продемонстрував методологічну, методичну й етико-педагогічну неспроможність психометричного підходу до феномену індивідуальної обдарованості, засвідчив необхідність цілісного підходу до створення єдиної психолого-педагогічної концепції обдарованості, обґрунтування теоретичних, методологічних й емпіричних підстав для розробки концептуальної моделі, що розглядала б загальну обдарованість як єдину психологічну систему, усі аспекти якої можна зрозуміти лише в контексті вікової динаміки й ментального досвіду конкретної індивідуальності.

Будь-яка обдарованість, у тому числі й інтелектуальна, має деяку загальну психічну основу, важливу для свого становлення, функціонування, розвитку й прояву. До однієї з таких базових основ ми відносимо когнітивно-стильову специфіку функціонування індивідуального розуму. Когнітивно-стильовий підхід до виявлення інтелектуальної обдарованості дітей і дорослих може слугувати теоретичним підґрунтям для розробки системної технології психологічної діагностики розумової обдарованості, оскільки він відповідає основним принци-

пам гуманізації освітнього простору в Україні, є справді дитиноцентричним, таким, що відстоює індивідуальну неповторність і своєрідність кожної людини.

1. Белавина О. В. Одаренные дети: проблемы диагностики и адаптации / О. В. Белавина // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 1. – С. 41–54.
2. Холодная М. А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития / М. А. Холодная // Психология : журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1, № 2. – С. 66–75.
3. Палій А. А. Диференціальна психологія : [навч. посіб.] / А. А. Палій. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
4. Jackson P. S. Depressive disorder in highly gifted adolescents / P. S. Jackson, J. Peterson // The Journ. of Secondary Gifted Education. – 2004. – Vol. 14 (3). – P. 175–186.
5. Щербланова Е. И. Одаренность как психологическая система: структура и динамика в школьном возрасте : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра психол. наук : 19.00.01 / Е. И. Щербланова ; Ин-т психологии РАН. – М., 2006. – 48 с.
6. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – С. Пб. : 1999. – 368 с.
7. Когнитивная психология : учеб. для вузов / [под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова]. – М. : ПЭРСЭ, 2002. – 480 с.
8. Холодная М. А. Психология интеллекта : парадоксы исследования / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – С. Пб. : Питер, 2002. – 272 с.
9. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – 7-е изд. – С. Пб. : Питер, 2007. – 688 с.
10. Богоявленская Д. Б. Что выявляют тесты интеллекта и креативности? / Д. Б. Богоявленская // Психология : Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1, № 2. – С. 54–65.
11. Лейтес Н. С. О признаках детской одарённости / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 13–18.
12. Холодная М. А. Когнитивные стили : О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд. – С. Пб. : Питер, 2004. – 384 с.
13. Палій А. А. Диференціальна психологія : курс лекцій / А. А. Палій. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2007. – 776 с.